
ZÁVĚR

Tuto knihu jsme začali jedním paradoxem: pro většinu sovětských lidí byl spektakulární pád Sovětského svazu naprosto nečekaný, avšak jakmile si uvědomili, že k němu došlo, většina okamžitě usoudila, že na nečekanou změnu byla ve skutečnosti připravena. Změna pohltila miliony lidí, a pád byl díky tomu současně nenadálý, nepřekvapivý i ohromně rychlý. Tato složitá posloupnost nečekaného a nepřekvapivého odhalila zvláštní paradox v jádru sovětského systému. Po celá léta se mu dařilo zaujímat rozporuplné pozice: byl věčný, přitom neustále upadal, byl pln elánu, přitom byl bezútěšný a šedivý, byl oddán vysokým ideálům, přitom sám tyto ideály postrádal. Ani jedna z těchto pozic nebyla maskou. Všechny byly skutečné, a jak jsem se pokusil ukázat, vzájemně se ustavovaly. Chceme-li porozumět povaze státního socialismu, je klíčové, abychom porozuměli této zvláštní dynamice.

Paradox sovětského systému byl založen na vnitřních posunech a změnách zasahujících diskurz, jazyk, ideologii, etiku, společenské vztahy, čas i prostor. Právě tyto vnitřní posuny a změny - v jejich každodenních podobách - jsme v knize podrobili zevrubné analýze. Zaměřili jsme se i na nově vzniklé a netušené významy, společenství, vztahy, identity, zájmy a činnosti, jejichž existenci tento paradox umožnil. Pro účely analýzy jsme se rozhodli na období pozdního socialismu hledět očima příslušníků poslední sovětské generace.

Od samého počátku jsem se snažil ukázat, že rozšířené binární modely státního socialismu nemohou tyto záležitosti patřičně osvětlit. Dichotomie, jakými jsou represe/odpor, pravda/lež, oficiální kultura / neoficiální kultura, stát/lid či veřejné já / soukromé já, totiž přehlížejí spleť významů, hodnot, ideálů a skutečností, jež sovětský systém konstituovaly. Ty se jednoznačnému binárnímu dělení vzpíraly a existovaly v souladu se státem proklamovanými cíli i jim navzdory. Mnohé základní hodnoty, ideály a skutečnosti socialismu zůstávaly pro velkou část sovětských občanů nesmírně důležité, nehledě na to, že řada jejich každodenních činností vyhlašované normy a pravidla socialistického státu běžně reinterpretovala.

Předběžný závěr zní takto: Paradox pozdního socialismu spočíval v tom, že čím více byly pevné formy autoritativního diskurzu reprodukovány, tím hlubší vnitřní proměnu pozdně sovětský systém prodělával. Tato proměna, jejíž nutnou podmínkou byla masová účast na reprodukci autoritativních forem a reprezentací systému, vytvářela podmínky pro vznik nejrůznějších forem smysluplného a tvůrčího života, které byly relativně nekontrolované, předem neurčované a „normální“ (tedy nebyly vnímány ani jako výjimečné, ani jako alternativní). Normální život pak byl pro změnu podmíněn účastí na performativní reprodukci autoritativních forem a reprezentací systému. Reprodukce systému a účast na jeho nepřetržitých vnitřních proměnách tudíž byly vzájemně provázanými procesy.

Paradoxní procesy pozdního socialismu ukončila perestrojka. V důsledku změn, které přinesla, už nebylo důležité ani možné reprodukovat zkušenost s neměnností systému. V tutéž chvíli, tj. v okamžiku prvních gorbáčovských změn, vyšlo na povrch cosi, co zažíval úplně každý sovětský občan, nicméně v obecném diskurzu to do té chvíle nezaznělo - a sice že na neustále postupující vnitřní proměně systému se podíleli

všichni, neboť byli součástí institucí, rituálů, diskurzů a životních stylů. Toto odhalení bylo nečekané (systém se jevil v důsledku svého hegemonického postavení jako monolitický a nesmrtelný) i zcela nepřekvapivé (vynášelo na povrch procesy, s nimiž byla většina obyvatelstva implicitně seznámena a na nichž se dlouhodobě podílela). V jakém přesně okamžiku rané fáze perestrojky došlo ke zlomu v sovětském diskurzivním režimu? A jakým způsobem bylo toto nečekané i nepřekvapivé odhalení do systému vneseno a čím to, že mělo za následek tak spektakulární rozklad pozdního socialismu? Než na tyto otázky odpovíme, ohlédněme se za několika hlavními body této knihy.

Ukázali jsme si, že paradox ležící v jádru pozdního socialismu sahá až do počátků sovětského státu. Ve skutečnosti je sovětskou variantou paradoxu, jemuž Claude Lefort říká obecný paradox moderní ideologie. V Sovětském svazu se tento paradox přenesl do snahy o totální osvobození prostřednictvím totální kontroly. Ideologický diskurz se v podmínkách tohoto paradoxu (zmizení vnějšího ideologického metadiskurzu na konci 50. let, s nímž se mohl ideologický diskurz poměřovat) hypernormalizoval. Normalizující posun lze zvláště dobře pozorovat ve sféře jazyka. V situaci, kdy neexistovala všeobecně sdílená vnější lingvistická „norma“, mohl být jakýkoli nový stranický text považován za potenciální úchylku. Vedoucí funkcionáři, ale i představitelé všech pater hierarchie, se proto snažili ve svých projevech vyhnout jakýmkoli nejednoznačností. Politický diskurz byl v důsledku vytvářen stále kolektivněji a prostřednictvím vzájemného napodobování. Vedlejším produktem tohoto procesu byla hypernormalizace ideologického jazyka na všech úrovních lingvistické, narativní a textové struktury; ideologický jazyk byl zkostnatělejší, předvídatelnější, opakovatelnější i těžkopádnější. Identický proces se odehrál ve všech sférách ideologického diskurzu – zasáhl jak vizuální propagandu a strukturu ideologických rituálů, tak organizaci každodenního života.

Obecným principem normalizujícího procesu byla prezentace veškerého vědění jakožto vědění již předem ustaveného někým jiným. Temporalita autoritativního diskurzu se následkem toho posunula do minulosti – všechna nová fakta byla sdělována prostřednictvím již existujících pojmů. Autorský hlas se proměnil spíše v hlas zprostředkovatele dřívějšího diskurzu než v tvůrce diskurzu nového. Tyto změny v produkci ideo-

logického jazyka zasáhly všechny strukturní vrstvy - slovní zásobu, morfolologii, syntax, sémantiku, pragmatiku, narativní strukturu, rétorickou organizaci, intertextualitu atd. (kapitola 2).

Nový a uzamčený diskurzivní jazykový model reprezentoval stálost a předvídatelnost veškerého vědění a nepřipouštěl žádné nečekané praskliny a změny. S odkazem na Bachtina jsem tento ideologický diskurz označil pojmem „autoritativní diskurz“. Chtěl jsem tím zdůraznit, že začal plnit novou funkci. Podle Bachtina „autoritativní diskurz“ je diskurz, který využívá zvláštní jazyk, aby se jasně odlišil od všech ostatních diskurzů, s nimiž koexistuje. Ostatní diskurzy jej nemohou nijak měnit, nicméně jednou z podmínek jejich existence je, že se k němu musí nějakým způsobem vztahovat. Období pozdního socialismu se vyznačovalo zvláštními podmínkami produkce i šíření autoritativního diskurzu v jeho lingvistické i non-lingvistické formě. Všudypřítomná reprodukce forem autoritativního diskurzu v kontextech, v nichž se sdělovaly veřejnosti, byla důležitější a každodenní realitu utvářela mnohem silněji než konstativní (referenční) významy, jež se těmito formami přenášely. Většina sovětských lidí se aktivně účastnila aktů a rituálů reprodukcí těchto pevných forem autoritativního diskurzu, ať už šlo o volby, mítinky, projevy, zkoušky, texty, přehlídky nebo hlášení. Většina se však naučila, že konstativní význam diskurzu byl často odpoutaný od své formy a relativně nepředvídatelný a otevřený novým tvůrčím interpretacím.

Abychom pochopili, jak se tento diskurz reprodukoval a šířil, a jaké to mělo důsledky, obrátil jsem se k pojetí performativu Johna Austina a jeho následné kritické reflexi a navrhl jsem metodu analýzy, která tento výklad přesahuje. V návaznosti na Austina jsem rozlišil mezi „konstativním“ (Austinův pojem pro referenční) významem (slov či jiných znaků se užívá pro vyjádření faktů a popisu reality) a „performativním“ významem (slov se užívá k dosažení určité akce). Konstativní akty popisují realitu a mohou být pravdivé nebo nepravdivé; performativní akty nepopisují nic a pravdivé nebo nepravdivé být nemohou. Mohou být jen úspěšné či neúspěšné v tom, čeho chtějí dosáhnout. Schopnost určitých řečových aktů dělat věci není založena na intenci toho, kdo je vyslovuje (mluvčí), ale na konvencích jejich užití. Pokud někdo za vhodných podmínek složí slib, aniž by ho vnitřně hodlal dodržet, slib v očích toho, kdo jej přijímá, není o nic méně přesvědčivý.

Austin tvrdil, což později zdůrazňoval Derrida (1977), že výpovědi živého jazyka nelze tak snadno rozdělit do dvou jasně ohraničených skupin - na konstativy a performativy. Ve skutečnosti všechny výpovědi plní do jisté míry obě role; tyto role však nelze vzájemně redukovat a nejsou v binárním vztahu buď/anebo. Jejich vztah je dynamický a historicky se může různě měnit.

Přijal jsem Austinovo rozlišení a vycházel z toho, co jsem nazval dvěma koexistujícími dimenzemi diskurzu - konstativní a performativní. Tvrdím, že u výpovědi popisující realitu (tj. výpovědi fungující v rovině konstativní dimenze) může za zvláštních podmínek dojít ke zvýšení váhy performativní dimenze. To, která dimenze je pro výpověď či jiný diskurzivní akt ústřední, je proměnlivé a závisí to na kontextu. V důsledku historického vývoje diskurzu může být jeho konstativní role popisující realitu méně ukotvená a předvídatelná, zatímco jeho performativní role zavádějící jisté efekty ve světě může nabývat na významu. Performativní dimenze není důležitá jen ve sféře jazyka, ale i v non-lingvistických aktech. Nejrůznější tělesné, prostorové, právní či jiné ritualizované akty, například ty, k nimž dochází během svatebních obřadů, hlasování, manifestací či rozličných zkoušek, proto nepoukazují jen k předem ustaveným osobám, skupinám, institucím, stavům či státním příslušnostem - ty jsou jimi současně utvářeny.

V pozdním socialismu prošel autoritativní diskurz hypernormalizací. Za takové situace vzrostl význam jeho performativní dimenze, zatímco jeho konstativní dimenze se odpoutala od pevně definovaných významů a ve vzrůstající míře se otevírala novým interpretacím. Autoritativní diskurz prošel tím, co jsem nazval performativní změnou. Ve většině kontextů, v nichž byl tento diskurz reprodukován a v nichž zaujímal dominantní postavení, už nebylo natolik důležité věnovat přílišnou pozornost skutečnému znění jeho textů a rituálů, podstatnější bylo reprodukovat tyto texty a rituály s co největší přesností. To neznamena, že by konstativní dimenze diskurzu byla jednoduše zbytečná nebo že by se z diskurzu staly vyprázdňené rituály. Naopak, jeho konstativní dimenze zůstala za této konstelace nesmírně důležitá - otevírala prostor tvůrčím inovacím, nepředvídatelným významům a reinterpretaci celého socialistického života. Performativní akty reprodukující autoritativní formy nutně nesouvisely ani s intencí mluvčího, ani s popisem reality. Člověk totiž většinou ve

chvilkách, kdy hovořil autoritativním jazykem, kdy se účastnil některého z ideologických rituálů či na stranické schůzi hlasoval ve prospěch nějaké konkrétní rezoluce, nevyjadřoval své mínění o konstativních významech těchto diskurzivních forem. Šlo spíše o úspěšné provedení konkrétního ritualizovaného aktu, kterým se do chodu uváděla produkce a reprodukce institucí, zákonů, hierarchií, a také pozic, a to se všemi souvisejícími možnostmi a omezeními, včetně možnosti vést smysluplný život, věnovat se koníčkům a vzdělání, rozvíjet svou kariéru, žít v souladu s morálními hodnotami a ideály, hledět do budoucna s nadějí, navazovat přátelské vztahy, patřit k nějakému společenství a dokonce odmítnout některou z byrokratických interpretací konstativního významu konkrétního aktu.

Ačkoli reprodukci forem autoritativního diskurzu připadla v tvorbě sovětské reality důležitá funkce, neznamená to, že by nutně tuto realitu vyčerpávajícím způsobem popisovala. Sovětskému člověku určovala možnosti jeho existence a ukládala mu rovněž jistá omezení, neříkala však, čím vším takový sovětský člověk vlastně byl. V pozdním socialismu prostřednictvím ritualizované reprodukce a šíření autoritativního diskurzu vznikalo, a to doslova všude, mnoho nových způsobů života, významů, zájmů, vztahů, aktivit a společenství, které autoritativní diskurz v úplnosti ani nepopisoval, ani neurčoval. Produkce těchto vnitřních diskontinuit uvnitř sovětského života (tento výsledek performativní změny) se stala centrálním principem pozdně socialistické každodennosti.¹

Takováto produkce nového byla rovněž aktivním a tvůrčím procesem, který nemusel socialistické hodnoty a morálku ani podporovat, ani jim však nemusel stát v cestě. Neměli bychom jej proto redukovat na odpor namířený proti panujícím normám a zásadám. V předchozích kapitolách jsme si ukázali, že tento proces spíše přispíval ke vzniku celé řady různorodých pozic, včetně možnosti vyznávat socialistickou morálku a komunistické ideály (někdy paradoxně i navzdory státu). Příslušníci poslední sovětské generace, kteří se narodili a dospívali v období pozdního socialismu, byli v performativní reprodukci hypernormalizovaných forem autoritativního diskurzu velice zdatní a významnou měrou se podíleli na vytváření nových významů, aktivit, identit a forem života, jež tato

¹ Stále podstatnější role tento princip nabýval v důkladně prostudované sovětské „ekonomice nedostatku“. Viz Nove (1977), Kornai (1980), Verdery (1996), Ledeneva (1998), Yurchak (1999).

reprodukce umožňovala. S autoritativním diskurzem tito mladí lidé ob-
čejně přicházeli do styku ve svých komsomolských organizacích, k nim
naprostá většina z nich nominálně příslušela.

V kapitole 3 jsme ukázali, jakým způsobem vedoucí různých pate-
komsomolské hierarchie organizovali komsomolskou práci, a také to, jak
ji monitorovali a jak o ní referovali nadřízeným orgánům. Těm, kteří v této
organizaci zastávali vyšší pozice, se často dostalo speciálního školení,
nicméně většina lokálních vedoucích a řadových komsomolců se doved-
nostem spojeným s performativním procesem učila takříkajíc za pocho-
du, během samotné práce. Naučili se rozlišovat mezi prací, o níž mluvili
jako o „čisté pro forma“, a „prací, jež měla smysl“, a pochopili, že realizace
prvně jmenovaného typu práce skýtala příležitost vést a vytvářet práci
druhého typu. A naučili se i to, jak důležitá byla přesná reprodukce forem
autoritativního diskurzu v textech, jež sepisovali, v hlášeních, jež podá-
vali, v rituálech a dalších oficialitách, jichž se účastnili atd. Například
se naučili zvláštním postupům a stylu komunikace jak s vyššími orgá-
ny komsomolu, tak s řadovými členy; a třebaže se o těchto speciálních
dovednostech ve svých hlášeních samozřejmě nezmiňovali, považovali je
za nedílnou a formativní součást procesu komsomolské práce. V důsled-
ku těchto složitých vztahů s autoritativním diskurzem, do nichž byly
v místních organizačních strukturách zapojeny miliony řadových členů,
byla produkována neočekávaná kulturní „nadhodnota“ významů a sku-
tečností, které s cíli komunistického státu nemusely ani kolidovat, avšak
ani se s nimi shodovat.

V kapitole 3 jsme rovněž zkoumali jeden z nezamýšlených dopadů
této komsomolské kulturní produkce - vznik publik „našich“ či „normál-
ních lidí“. I když pojem „náš člověk“ má v Rusku dlouhou tradici, v kon-
textu pozdního socialismu získal některé unikátní vlastnosti a označoval
formu společenskosti „normálních“ sovětských lidí definovanou pro-
střednictvím vztahu k autoritativnímu diskurzu. „Naši lidé“, společenství
vzniklé v reakci na to, co jsme nazvali performativní změnou autoritativ-
ního diskurzu, bylo typem deterritorializovaného publika. Ačkoli se sovět-
ští lidé vesměs jednotně účastnili veřejných aktů a činností, jež byly plně
v souladu s formami autoritativního diskurzu (schůze, hlasování, mani-
festace, projevy), a mohlo by se tak zdát, že publikum „naši lidé“ neby-
lo ničím jiným než entitou, již autoritativní diskurz nazýval „sovětskými

lidmi“, nebylo tomu tak – významy těchto veřejně vykonávaných činností se totiž od doslovných významů autoritativního diskurzu podstatně lišily. Člověk patřil mezi „své“ tehdy, pokud chápal důležitost účasti na těchto ideologických rituálech, přičemž kladl zvláštní důraz na jejich performativní dimenzi, protože právě takováto účast dávala možnost tvůrčí produkce „normálního života“, jenž se neomezoval formami, jež tyto rituály a texty předepisovaly, byť s nimi nutně nemusel být ani v rozporu. Právě tímto vztahem k autoritativnímu diskurzu se publikum „naši lidé“ odlišovalo od *aktivistů* (spojovaných s přemrštěným ideologickým aktivismem) i *disidentů* (spojovaných s přemrštěnou kritikou systému) – jedni jako druhí tíhli k chápání ideologických popisů reality v rovině jejich konstativních významů a interpretovali je jako pravdivé nebo nepravdivé.

V dalších kapitolách jsem se pokusil ukázat, že pozdní socialismus je charakteristický zrodem životních stylů a společenství, které – podobně jako publika „naši lidé“ – vstupovaly s autoritativním diskurzem do zvláštního vztahu; tento vztah jsem označil jako „bytí vně“, čímž jsem chtěl vyjádřit, že tato společenství a životní styly obsadily pozici nacházející se současně uvnitř i vně rétorického pole autoritativního diskurzu, tedy pozici, o níž nelze jednoduše říci, že by diskurz podporovala nebo se mu stavěla na odpor. Tento vztah se hranicím a binárnímu dělení aktivně vzpírá – jde tu totiž o dynamický vztah produkující nové významy. V pozdním socialismu se bytí vně autoritativního diskurzu stalo převládajícím životním stylem a v některých extrémních případech se lidé, kteří tak žili, starali o konstativní významy systému jen dosti málo či dokonce vůbec ne. Tento vztah současně mnoha lidem umožňoval, aby do svých životů ovládaných autoritativním diskurzem vnášeli nové významy a ozvláštňovali je novými zájmy, a mnozí si díky němu mohli dokonce nadále podržet socialistické ideály a ctít socialistickou morálku orientovanou na budoucnost.

Publika „naši lidé“ i vztah bytí vně byly konstitutivními a neoddělitelnými složkami sovětského systému, nikoli jeho protějšky. Jejich existenci umožňoval Lefortův paradox sovětské ideologie a z něj vyplývající důsledky paradoxní kulturní politiky sovětského státu, která nepropagovala jen vedoucí úlohu strany, ale rovněž se zasazovala za takové hodnoty, jako kritické myšlení, kreativita jedince, zvědavost a vzdělání, a tím explicitně i implicitně dané snahy podporovala finančně, časově i jinak.

V kapitole 4 jsme ukázali, jak se tento paradox promítl do sféry vzdělávání, umění, kultury a výzkumu. Předvedli jsme, že vedl ke vzniku nejrůznějších milieů, životních stylů a zájmů, které se svou formou absolutně shodovaly s reprodukovánými formami autoritativního diskurzu, současně se od nich však i zásadně lišily. Řada těchto milieů, životních stylů a zájmů se totiž zaměřovala na takové formy vědění, kódy a významy, jež nebyly vyjádřeny v autoritativním diskurzu, jelikož pocházely z nejrůznějších imaginárních „jinde“ – z teoretické vědy, ze starověkých jazyků, z poezie devatenáctého století, z náboženství, ze západní rockové hudby atd. Význam těchto milieů a jejich činnost nelze ovšem zredukovat na opozici vůči systému. Spíš se vůči němu nacházely v deteritorializovaném vztahu, když samy sebe umísťovaly jak uvnitř, tak vně jeho kulturní praxe, morálky a ideálů.

Identický vnitřní paradox definoval kulturní politiku sovětského státu také ve vztahu k zahraničním vlivům. Na jedné straně sovětský stát internacionalismus podporoval, na straně druhé kritizoval škodlivé vlivy buržoazní kultury. V 50. a 60. letech tato podvojnost přispěla ke vzniku všelijakých imaginárních světů, které se staly součástí sovětské každodennosti. Pro poslední sovětskou generaci byl jedním z nejvýznamnějších imaginárních světů imaginární Západ, který jsme analyzovali v kapitole 5. Kulturní produkty a formy vědění, které jej utvářely, byly opět částečně produkovány i umožněny samotným státem. Navíc skutečnost, že stát svou kritiku namířil na tak extrémní případy, jakými byli naivní napodobitelé západní módy a amorální povaleči, pouze upevnila zájem milionů „normálních“ mladých sovětských lidí (vzdělaných, tvrdě pracujících a spořádaných sovětských občanů) o západní kulturu, a ti se s objekty státem řízené kritiky neztotožňovali.

Lefortův paradox lze spatřit i v politice sovětského státu ve vztahu k technologiím přispívajících k šíření západní kulturní produkce. Propagace krátkovlnného rádia, rostoucí výroba levných krátkovlnných rozhlasových přijímačů a nedůslednost státu v otázce rušení zahraničního vysílání vedly k tomu, že většina sovětských občanů zahraniční vysílání poslouchala zcela běžně a že to bylo úplně normální. Totéž platí pro západní rock a jazz. Miliony vyráběných kazetových pásek a gramofonů a rozporuplný přístup médií a státních úředníků přispěl k tomu, že poslech této hudby získal status ch fanoušků. Ve výsledku zlidověl do té míry, že si získala masivní podporu.

tak nelze poslech západní hudby a západních rozhlasových stanic, a ani využívání dalších kulturních produktů nutně spojovat s antisystémovou identitou. Naopak. Na případech některých oddaných mladých komunistů jsme viděli, jak je jejich zájem o rockovou hudbu často vedl k důmyslným pokusům o spojení komunistických ideálů a buržoazních estetik (kapitola 6). Jejich víra v komunismus jim pak poskytovala morální právo vzepřít se konzervativním interpretacím západních kulturních vlivů, s nimiž přicházeli straničtí úředníci. Pro některé z nich se dokonce inovativní, neobvyklý a experimentální hudební výraz západních rockových kapel stal čímsi, co bylo mnohem slučitelnější s komunistickými ideály orientovanými do budoucna než předvídatelný realismus „lehké hudby“, kterou provozovaly státem posvěcené sovětské orchestry a popové kapely.

Různorodé vnitřní proměny a reinterpretace systému - vycházející z všudypřítomných posunů, k nimž docházelo ve všech sférách autoritativního diskurzu mezi performativní a konstativní dimenzí - vedly u příslušníků poslední sovětské generace ke vzniku zvláštní estetiky absurdní ironie známé jako *stob*. Tato forma ironie si pohrávala s paradoxními diskurzivními, společenskými a psychickými účinky, jež se objevovaly v důsledku těchto různorodých proměn. Odmítnutím hranice mezi realitou a performancí, vážností a humorem, podporou a opozicí, smyslem a nesmyslem, pouhým životem a politickým životem, životem a smrtí tento typ humoru imitoval performativní změnu autoritativního diskurzu a všechny průvodní paradoxy a diskontinuity, jež z ní v sovětské každodennosti vyplývaly. Jakmile byly všední symboly a situace podrobeny tomuto typu humorné procedury, jejich konstativní významy se náhle odpoutaly, rozevřely, začaly být nepředvídatelné, absurdní či dokonce docela bezvýznamné. Tím nevyšly najevo jen vnitřní proměny, jež zasáhly všední sovětský život, ale také skutečnost, že tyto proměny nebyly nějakými deviacemi všedního života, že byly jeho konstitutivními a nezbytnými složkami - každodenní normou, v souladu s níž většina lidí obvykle jednala. Tento žánr absurdní ironie měl řadu podob - byly to spontánní komentáře v dopisech či v průběhu rozhovorů; ritualizované žertovné příběhy; umělecká vystoupení; a anekdoty. Uchylovali se k nim nejen umělci, ale i mnozí členové komsomolských výborů, neoficiální spisovatelé a většina obyčejných občanů, a to tak často, že se tento humor stal neobyčejně živoucí formou lidové tvořivosti dominující pozdně socialistickému

životu. Tento žánr absurdní ironie přitom přispíval k reprodukci a prohlubování vnitřních paradoxů systému. Umožňoval jim totiž, aby zůstávaly relativně stranou jakékoli explicitnější kritické analýzy. Tím pak posiloval jejich roli určujících, byť vytlačovaných principů pozdního socialismu.

Tento paradoxní vztah subjektu k systému byl neobyčejně tvůrčí a produktivní. Autoritativní reprezentace systému byly sice ve své formě reprodukovány úplně všude (a jednotně), avšak významy, jichž nabýval sovětský život, byly zevnitřku reinterpretovány a proměňovaly se. Poslední sovětská generace, pro niž byl tento styl běžnou životní praxí, navazovala s autoritativně diskurzivním polem sovětského systému identický vztah, jaký navazuje Bachtinův hrdina s literárním textem. Příslušníci této generace byli hrdiny systému žijícími podle scénáře reality, který jim poskytl autoritativní diskurz, ale zároveň byli i autory systému, jelikož tutéž realitu nově a nečekaně interpretovali – a při této reinterpretaci se pohybovali v rámci parametrů, jež byly určovány performativními reprodukcemi formy autoritativního scénáře.

V rovině pevné autoritativní formy zůstával systém stabilní – rituály probíhaly tak jako dříve, hlášení byla odevzdávána, plány plněny, na demonstrace se chodilo. Avšak performativní reprodukcí formy sovětských lidí vnášeli do svých životů nové, nepředvídatelné a tvůrčí významy; tato reprodukce jim umožňovala „normální život“, jenž nebyl determinován ani omezen na cíle a normy proklamované konstativními prohlášeními autoritativního diskurzu. Sovětský systém prodělal v průběhu své existence vnitřní mutaci a deterritorializaci – ty přitom nutně *nemusely* mít nic společného s odporem vůči komunistickým ideálům a cílům, často k nim naopak docházelo v jejich jménu. Šlo o procesy, na něž lze pohlížet jako na pohyb směřující k větší svobodě od některých pevně zafixovaných a nevyhnutelných významů a kontrolních mechanismů systému, avšak k takové svobodě, jež nebyla kódována v emancipační rétorice velkých narativů, jako například diskurz disidentů či volání po „životě v pravdě“.

NEOČEKÁVANÉ

V roce 1985 začal pozdně socialistický diskurzivní režim dostávat náhle trhliny. Došlo k tomu poté, co se Michail Gorbačov stal novým generálním

tajemníkem komunistické strany, a vyhlásil své reformy; tehdy bezděčně prolomil uzavřenou strukturu autoritativního diskurzu - bezděčně proto, že si neuvědomoval, a tehdy si to neuvědomoval nikdo, že svým jednáním způsobuje v autoritativní struktuře hlubokou trhlinu, která bude mít tak dalekosáhlé a nevratné důsledky. Tuto trhlinu, jak ukazuje analýza Michaela Urbana, bylo možno pozorovat hned od prvních Gorbačovových projevů, přednesených z pozice generálního tajemníka. Na první pohled ještě jeho projevy, podobně jako projevy předchozích generálních tajemníků, napodobovaly důvěrně známou uzamčenou narativní strukturu, o níž jsme hovořili v kapitole 2. V úvodu Gorbačov pojmenoval nějaký „nedostatek“ (hospodářské potíže či obecný nezájem o věci veřejné), který bylo třeba překonat.

Další krok se však už od uzavřeného schématu používaného dlouhá léta odlišoval. V souladu se schematickou uzavřeností měl Gorbačov na tomto místě vysvětlit, že k překonání jím pojmenovaného nedostatku je nezbytné intenzivněji uplatnit opatření, která v minulosti už jednou selhala, a že lidé musí být ještě iniciativnější a ještě tvořivější, a dbát přitom na to, aby se se svou iniciativou a tvořivostí nevymkli stranické kontrole. Proti tomu sice Gorbačov nic zásadního nenamítal, nicméně hned do svých prvních projevů zakomponoval jinou otázku, která zněla: „Jak současnou situaci změnit a proč dosavadní opatření nepřinesla výsledky?“ A ještě důležitější bylo, že přiznal, že ani on, ani strana nedisponují znalostmi nutnými k tomu, aby na tuto otázku odpověděli. Gorbačov tím do ideologického diskurzu vnesl úplně nové téma, jež porušilo dosud uzamčenou narativní strukturu - takto položenou otázkou totiž oslovoval nejen „ekonomy“ a „různé specialisty“, ale dokonce i „obyčejné občany“ (Urban 1986, 154), a nikoli jen úzké stranické vedení. Odpověď na Gorbačovovu otázku tudíž měla zaznít v jiném než autoritativním diskurzu.

Touto organizací svých projevů Gorbačov do narativní struktury autoritativního diskurzu znovu vnesl hlas vnějšího komentátora a redaktora ideologie, který se mohl stát strůjcem expertního metadiskurzu založeného na „objektivním vědeckém poznání“ a situovaného vně autoritativně diskurzivního pole. Tento hlas, a co je důležitější, ontologická potencialita místa, z něhož promlouval, skýtal příležitost vést veřejnou diskuzi o autoritativním diskurzu, a to v jazyce, jenž se od jazyka autoritativního diskurzu odlišoval. To nabízelo příležitost zpochybnit celou

diskurzivní strukturu socialismu. Ačkoli byla tato kritická debata původně vedena s úmyslem socialismus zachovat a zdokonalit, vrátit se k jeho základním idejím a reprodukovat vedoucí úlohu strany, ve skutečnosti diskurzivní režim rozbila, podkopala samu základnu pozdně socialistické diskurzivní formace a ohrozila i vedoucí úlohu strany.

V prvních třech až čtyřech letech svého trvání nebyla perestrojka vlastně o moc více než dekonstrukcí sovětského autoritativního diskurzu. Prvních nezvratných výsledků v diskurzivní rovině dosáhla zpochybněním diskurzivního režimu: ideologické signifikanty, doposud jen zřídka kdy chápané jako konstativní výpovědi, začaly být náhle prošetřovány právě v konstativní dimenzi diskurzu. Jejich předpokládané „doslovné“ významy se tak ocitaly pod kritickou palbou jak v nejrůznějších tiskovinách, tak během televizních debat. Docházelo k obratu dřívější performativní změny sovětské ideologie.

V předchozích kapitolách jsme si ukázali, že před začátkem perestrojky sovětské lidé hypernormalizované vizuální reprezentace autoritativního diskurzu (tj. politická hesla a billboardy na ulicích, vizuální propagandu, demonstrace) současně „viděli“ i „neviděli“. Necháпали je výhradně jako konstativní popisy a prohlášení, naopak, obvykle si je přetvořili v jakousi stereotypní krajinu sloužící jako soubor vizuálních performativních aktů vytvářejících podmínky pro fungování sovětské reality, aniž by ji jakýmkoli předvídatelným způsobem popisovaly. Tento fakt by ještě sám o sobě nebyl ničím novým. Nicméně tím, že bylo veřejně uznáno, že ideologické texty a vizuální propagandu lidé nechápou doslova, bylo dosaženo čehosi mnohem podstatnějšího než jen pouhého popsání nějaké „pravdy“. Zrodil se (znovu) veřejný metakomentář o autoritativním diskurzu, a tak se naskytla příležitost vést diskuzi o principech tohoto diskurzu a také o tom, jakou roli hrál v sovětském každodenním životě. Tento typ metadiskurzu, který v Sovětském svazu od 50. let neexistoval, se kolem roku 1987 stal samozřejmostí (narazili bychom na něj ve všech publikacích i televizních či rozhlasových pořadech) a postupně rozvrátil performativní model autoritativně diskurzivního pole. Pro ilustraci lze uvést následující článek (z roku 1987) z časopisu věnovaného výtvarnému umění. Jeho autor se v něm zabývá vizuální propagandou v ulicích měst. Netvrdí, že by šlo o špatnou propagandu, nicméně říká, že se změnily podmínky jejího fungování (jakožto diskurzu) a tudíž i její význam.

Nejpodstatnější na tomto a podobných článcích byl metadiskurzivní hlas, s nímž byla explicitně a zcela veřejně (v masově vydávaných periodikách) popisována performativní změna ideologie:

V současnosti stále častěji narážíme (...) na nejelementárnější kopírování obsahu vizuální formy. Proto se na plakátech, transparentech a velkoformátových tabulích v rolích mužů a žen předvádějí stále stejní „manekýni“. Jen mění šaty. Jednou staví BAM,² jindy jsou to vojáci, řidiči kombajnů, kosmonauti atd. (...) Výzkum veřejného mínění, který na hlavních ulicích velkých měst provedli naši odborníci, přesvědčivě prokázal, že většina kolemjdoucích si nedokáže vybavit, co je uvedeno na nejbližší propagační ploše. Prvky vizuální propagandy se staly neviditelnými: jsou sice fyzicky přítomny ve veřejném městském prostoru, ale do lidského vědomí nepronikají. (Čebotarev 1987, 21, 23)

Jak je patrné z tohoto popisu performativního modelu autoritativního jazyka, metakomentář perestrojky neúmyslně tlačil své obecnstvo k tomu, aby kladlo větší důraz na *konstativní* dimenzi autoritativního diskurzu, a aby si položilo otázku, jak přesně – či spíš nepřesně – byla tímto jazykem realita zobrazována. Uvedení metadiskurzu zapříčinilo změny, jež ovlivnily styl a interpretaci autoritativních textů a hlášení ve všech patrech hierarchie. Vedoucí komsomolských organizací a tajemníci, s nimiž jsme se setkali v kapitole 3, ale i jinde, měli po 19. stranické konferenci konané v roce 1988 obdržet pokyny nabádající je k tomu, aby ve svých projevech upustili od standardizovaných lingvistických konstrukcí, a používali „svěží“ termíny. Projevy měly být kratší a jejich uzamčená struktura porušena. V projevech měla zaznívat „skutečná sebekritika“ připouštějící existenci „skutečných problémů“, k jejichž řešení měly být navrhovány neotřelé a tvůrčí přístupy.

Metadiskurz o ideologii rychle pronikl do všech ostatních pater autoritativně diskurzivního pole – do médií i do projevů straníků a komsomolců. Účastnit se manifestací, schůzí a diskuzí a nevěnovat na nich a během následného hlasování dostatečnou pozornost konstativním významům, přestalo být relevantní, a nebylo to zajímavé a ani žádoucí. V počátečních letech (1985–1988) metadiskurz perestrojky ani tak nepodkopával sovětský

2 Bajkalsko-amurská magistrála – „hrdinský“ stavební projekt ze 70. let.

stát, jeho mocenské instituce či zákony, spíše rozvrátil ústřední princip fungování pozdně socialistického systému - princip performativní změny. V těchto letech vsutku nešlo o nic jiného než o „diskurzivní dekonstrukci“ pozdně sovětského systému, a v tomto procesu spočívá krása, vzrušení, ale i prvotní naděje, jež lidé s perestrojkou spojovali. Život založený na vytěsňování reality a vytváření nečekaných a nepředvídatelných významů a forem už nebyl možný ani relevantní. Autoritativní diskurz se zhroutil a spolu s ním se zhroutil i systém, a tento proces byl nevratný. Pro mnoho lidí byla tato zkušenost radostná i traumatizující zároveň (vzpomeňme si na Toňu a její poznámku citovanou na začátku knihy).

Jak jsme viděli, Gorbačovova inovace oslabila jeden z dominantních signifikantů autoritativního diskurzu - vedoucí úlohu strany (viz kapitolu 2). K tomuto oslabení paradoxně došlo ve jménu idejí symbolizovaných jiným dominantním signifikantem - ve jménu návratu k „opravdovému Leninovu slovu“ a ve jménu obrody socialismu. Slavný politický plakát z časů perestrojky ukazuje Lenina, jak si vsedě na schůdcích vedle řečnického pultu se sovětským státním znakem píše poznámky do notesu. Na plakátu stojí: „Ať mluví Lenin!“ Naznačovalo se, že poté, co se systém ocitl pod palbou kritiky, poslední možností a nezpochybnitelnou moudrostí je původní Leninovo slovo. Z pevné narativní struktury autoritativního diskurzu však vyplývalo, že oslabení jednoho dominantního signifikantu (strana) automaticky znamená oslabení celého systému, a tak se velice brzy začalo hroutit diskurzivní pole jako takové. Stranu, která v letech 1988 až 1989 ztratila prestiž, začaly opouštět miliony členů - o rok či dva dříve by něco takového bylo jednoduše nepředstavitelné. Poté se pod palbu kritiky v celé řadě publikací a dokumentárních filmů dostala také postava Lenina.³

Michail, jeden ze středoškolských a později univerzitních vedoucích komsomolské organizace, s nímž jsme se setkali v kapitole 3, prožíval destrukci diskurzu jako hlubokou vnitřní transformaci. Podle svých slov vlivem kritického diskurzu, který veřejně vedla média, „přehodnotil své chápání smyslu života“ a „v mém vědomí se něco [zásadního] zlomilo“.⁴ Andrej, další z komsomolských tajemníků, krizi aparátu (střední článek

3 Více o zhroucení symbolu Lenin viz Yurchak (1999) a Jurčák (2005).

4 Michail použil stejná slova jako Toňa (citovaná na začátku kapitoly 1).

stranické byrokracie) nejprve uvítal. Vždy ho totiž považoval za prohnilý a nemorální. Velice však trpěl, když se nakonec začala hroutit strana jako celek. Někdy mezi lety 1989 a 1991 ale postupně změnil názor. Špatná už mu teď nepřišla jen stranická byrokracie, ale strana jako taková, sama idea, z níž vyrůstala – „kdyby nebylo aparátu, nebylo by ani strany, aparát byl důsledkem strany, ale i jejím jádrem. Byly od sebe neoddělitelné.“

O status dominantního signifikantu autoritativního diskurzu začala strana v očích milionů straníků s konečnou platností přicházet poté, co Gorbačovými ústy přiznala, že nezná odpovědi na všechny problémové otázky. Tato ztráta prohloubila už tak existující krizi celého autoritativního diskurzu a v důsledku nevyhnutelně vedla k pádu vnějšího opěrného bodu, klíčového dominantního signifikantu celého diskurzu, kterým nebyl nikdo jiný než Lenin. Šlo o poslední symbol, po jehož pádu se už systém nemohl udržet. Andrej na tento okamžik z konce 80. let vzpomíná takto:

Myšlenka, že Lenin znal odpovědi na všechny otázky, mě opouštěla postupně. Nejprve jsem někde něco četl, pak dávali něco v televizi, pak něco vysílali v rádiu. Kousek po kousku začala krystalizovat nová představa – a sice že to všechno bylo pořád stejné, že bychom měli děkovat bohu, že Lenin nežil déle. Že to on byl skutečným iniciátorem, tvůrcem všeho a Stalin byl jen jeho logickým vyústěním. (...) Trvalo nějakou chvíli, než jsem si tohle uvědomil, a musel jsem prodělat bolestný proces. Lenin byl posledním symbolem, který mě zklamal.

Ukázalo se, že paradox pozdního socialismu lze vyjádřit těmito slovy: čím pečlivěji a jednomyslněji byly reprodukovány autoritativní formy systému (v jazyce, rituálech a dalších aktech), tím více se jejich konstativní významy odpoutávaly od svých formálních popisů; rodil se tak prostor pro čím dál tím nepředvídatelnější vnitřní změnu, jež nabývala různých podob. Tato změna pak vytvářela podmínky pro nové podoby života, nová publika, formy subjektivity, životní styly, temporality, prostory, imaginární světy a vize budoucnosti. To znamená, že čím více byl systém s pomocí všech občanů představován jako neměnný monolit, tím více se proměňoval, vnitřně deterritorializoval a znejasňoval, a vice versa: neustálé vnitřní vytěsňování systému zaručovalo neustálou performativní reprodukci jeho ritualizovaných forem, institucí, rétoriky a pravidel, jež se zdály ještě

neměnnější a předvídatelnější. Pocit, že sovětský život je pevně dán, že je věčný a nezměnitelný, byl proto nezbytnou a zakládající podmínkou prohlubující se vnitřní změny a deterritorializace. Čím se zdál systém nezměnitelnější, tím více se lišil od toho, co o sobě prohlašoval.

Nejednalo se o statickou a samočinnou mašinerii známou ze strukturálně-funcionalistického modelu, ale o dynamický a aktivní proces vnitřní reorganizace. Bylo by chybou ztotožňovat ho s progresivní stagnací a rozkladem. Sovětský systém totiž mohl přežít mnohem delší dobu, než ve skutečnosti přežil. Pocit jeho neměnnosti koneckonců nebyl až tak úplně falešný. Sovětská mládež socialismus reinterpretovala do té míry, že lidé jej neztotožňovali jen s hegemonickou rétorikou státu, spíše se v jejich očích stal krajinou „normálního života“ plného tvůrčích světů, imaginárních prostorů a smysluplných forem společenskosti. A zhroucení tohoto světa bylo neočekávané *rovněž* proto, že díky těmto smysluplným světům, které za svou existenci vděčily performativní reprodukci neměnných autoritativních forem, byl život neuvěřitelně pestrý, naplněný, tvůrčí a „normální“. Změny, které přinesla perestrojka, všechny hluboce překvapily, jelikož na úrovni metadiskurzu vyslovily cosi, k čemu již došlo a čím každý žil – totiž že systém zažívá mutaci a vnitřní změnu svých diskurzivních parametrů. Sovětský pozdní socialismus tudíž poskytuje skvělý příklad toho, jak se dynamický a silný sociální systém může náhle a neočekávaně rozpadnout, jakmile dojde ke změnám v diskurzivních podmínkách jeho existence.

DOSLOV: POSTSOVĚTSKÁ PODNIKATELSKÁ GOVERNMENTALITA

V této knize jsme se snažili pochopit povahu pozdně sovětského socialismu. Důsledky, jež z toho vyplývají, jsou nicméně významné rovněž pro naše porozumění procesům postsocialistické transformace, které se začaly odvíjet po pádu sovětského státu. Z našeho dosavadního výkladu lze vyvodit jeden důležitý postřeh týkající se ruského postsocialistického systému: princip performativní změny, jenž v pozdně sovětských letech utvářel vztahy mezi sovětskými lidmi a autoritativním diskurzem, se v postsovětském období nevytratil. Naopak. Mnozí příslušníci poslední sovětské

generace se jím řídili i v novém kontextu. Abychom přetrvávající význam tohoto principu v postsocialistickém kontextu pochopili, pozastavme se nyní nad tím, jak se v něm na začátku 90. let zrodila sféra soukromého podnikání.

Vzhledem k tomu, že sovětští občané po generace vyrůstali a žili ve společnosti, v níž soukromé podnikání prakticky neexistovalo, neměli být podle klasického pojetí podnikání v této oblasti příliš dobří. Nikdo se přece nemohl stát podnikatelem přes noc jen proto, že sovětský stát přijal zákony o individuální pracovní činnosti (1986) a družstvech (1988). A přesto se na konci 80. let velké množství sovětských lidí, a zvláště příslušníků poslední sovětské generace, rychle vydalo na dráhu soukromého podnikání a mnozí prokázali, že v něm jsou mimořádně zdatní. Tito lidé si osvojili specifické formy podnikatelských znalostí a dovedností v období pozdního socialismu, v kontextech, v nichž žádná soukromá podnikatelská činnost neexistovala, tím, že museli působit uvnitř sovětského systému. Jak se to mohlo stát?

Podnikání v užším smyslu slova znamená příčinnivou, systematickou ekonomickou aktivitu organizující a zajišťující výdělečnou obchodní činnost, a to s přijetím rizik plynoucích z možného nezdaru. Tuto aktivitu však lze chápat také v širším slova smyslu, jako součást činností, které se neomezují jen na oblast ekonomiky, trhu a zisku. Ve Foucaultově definici se řídicí činnosti pokoušejí formovat či ovlivňovat chování lidí, a mohou nacházet uplatnění v různých typech vztahů. Jde o „vztahy mezi já a já, o soukromé mezilidské vztahy vyžadující určitou formu kontroly či vedení, o vztahy mezi společenskými institucemi a společenstvími a konečně o vztahy, jež se dotýkají výkonu politické suverenity“ (Gordon 1991, 2-3). Foucault tento typ vědění, dovedností a racionality, který je pro utváření a realizaci těchto řídicích činností potřebný, nazývá racionalitou vládnutí či *governmentalitou* (1979; 1991).

Foucaultovské pojetí *governmentality* nám umožňuje zahrnout do jedné analýzy rozmanité řídicí činnosti ze sovětských i postsovětských kontextů. *Podnikatelskou governmentalitu* (Yurchak 2001) můžeme považovat za koncept, jehož prostřednictvím se lze dobrat toho, co všechno může utvářet podnikatelskou činnost, kdo všechno může podnikatelsky jednat a s čím či s kým může být podnikatelským způsobem zacházeno. Podnikatelskou *governmentalitu* v našem případě tvoří specifické vědění,

dovednosti a způsoby uvažování o řídicí praxi, které se vyvinuly v období pozdního socialismu ve sféře ideologické práce a které později - v post-sovětském kontextu - nabyly klíčového významu při koncipování, formování a realizaci činností ve sféře soukromého podnikání. Být tajemníkem komsomolu v pozdním socialismu například předpokládalo (viz kapitolu 3) plnění plánů a dosahování výsledků, a to i za pomoci kreativního rozlišování mezi úkoly, jež byly „čistou formalitou“, a úkoly, jež byly „smysluplnou prací“; některé z těchto úkolů pak byly vykonávány pouze formálně (v projevech, rituálech, hlášeních), zatímco jiné, často obdařené novými významy, byly vykonávány naprosto reálně - to všechno vyžadovalo od komsomolského tajemníka schopnost sebeřízení, ale také schopnost řídit jednání řadových komsomolců, a třeba také schopnost sestavovat pro nadřízené orgány hlášení o vybraných činnostech atd. Všechny tyto složky pozdně socialistické podnikatelské governmentality sdílely jeden unikátní rys - procedury, jimiž se řídily, podrobovaly autoritativní pravidla, texty a úkoly performativní změně, jež pečlivě reprodukovala jejich formu, avšak měnila jejich původní významy a otevírala je novým interpretacím. Skutečnost, že se na této změně podíleli komsomolští tajemníci, nemusí nutně znamenat, že by tito lidé byli pouhými cynickými oportunisty, kteří v komunistické cíle a hodnoty nevěřili. Naopak. Jak jsme viděli, právě tato změna mnohým z nich umožnila, aby socialistickým cílům a hodnotám i nadále zůstali věrni a aby se ve vší vážnosti pouštěli do práce směřující k dosažení společenského dobra.

Jakmile reformy, které přinesla perestrojka, na sklonku 80. let zasáhly sféru ekonomiky, a komsomol mohl začít experimentovat se soukromou podnikatelskou činností, vyšlo najevo, že vědění, dovednosti a formy racionality utvářející pozdně socialistickou podnikatelskou governmentalitu mají v tomto experimentování klíčový význam. Mnozí do té doby aktivní komsomolští tajemníci v sobě rázem objevili soukromé podnikatele a obchodníky - zpočátku se při tom ani nutně nemuseli vzdávat svých rolí komsomolských tajemníků. Jejich práce v „mládežnických centrech“ a „družstvech“ pod záštitou komsomolu proměnila řadu komsomolských výborů v soukromé firmy a banky.⁵ Tyto transformace se jim

⁵ První soukromí podnikatelé byli většinou příslušníky poslední sovětské generace, a než se v postsovětském kontextu začali věnovat podnikání, byli činní především ve dvou oblastech:

dařilo realizovat nejen díky svým privilegovaným pozicím, organizačním schopnostem a přístupu ke zdrojům, ale především díky již dříve nabyté formě podnikatelské governmentality. To díky ní dokázali vést, formovat, organizovat, směřovat a reprezentovat aktivity různých lidí i v novém kontextu rychle se měnících státních ideologií, zákonů, pravidel, daní, nejistot a rizik (pro debatu o tomto procesu viz Yurchak 2001).⁶

Mnozí lidé z této podnikatelské skupiny stále ještě utvářejí své světy v pojmech, jež považují za společensky i osobně smysluplné, a často se přitom obracejí k dobře známé logice performativní změny. K ruskému státu a jeho institucím a zákonům se odmítají vztahovat pouze v rovině konstativního významu, a proto jsou mnohé jejich aktivity pro stát neviditelné nebo těžko rozpoznatelné. Ačkoliv je tento typ vztahu s ruským státem problematický, budoucí naděje Ruska možná spočívají právě v těchto lidech a jejich vytrvalé deterritorializaci všech státních snah o prosazení autoritativní vlády.

komsomolský aktivismus (40 procent) a průmysl a věda (40 procent) (Kryštanovskaja 1996; Medveděv 1998). Viz rovněž Solnick (1998, 118).

⁶ Někteří aktéři této knihy zakládali od sklonku 80. let soukromé firmy fungující v různých sférách - zábavní průmysl, cestování, telekomunikace, inženýrské práce, vydavatelství; jiní se začali zajímat o oblasti vzdělávání, umění, či se věnovali rodině.